

330.115 (043.3)

52

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК: 330.115+330.567

ҚОБИЛОВ АЛИШЕР ЎРИНОВИЧ

ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА ЖАМЎАРМАНИ ТАРТИБГА СОЛИШ
ЖАРАЁНЛАРИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ

08.00.06 – «Эконометрика ва статистика» ихтисослиги

Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент – 2004

330.115 (043.3)

Қ 52

Диссертация иши Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг
«Иқтисодий информатика» кафедрасида бажарилган

Илмий раҳбар-

Иқтисод фанлари доктори,
профессор Турсун Шодиев

Расмий оппонентлар-

Иқтисод фанлари доктори,
профессор Кумри Сафаева

Иқтисод фанлари номзоди, доцент
Аббас Набиходжаев

Етакчи ташкилот-

Ўзбекистон Республикаси
Иқтисодиёт вазирилиги қошидаги
Самарали иқтисодий сиёсат
маркази

Диссертация химояси «14» Октябр 2004 йил соат 9⁰⁰ да
Тошкент давлат иқтисодиёт университети қошидаги иқтисод фанлари
доктори илмий даражаси олиш учун диссертациялар химояси бўйича
Д 067.06.01 ихтисослашган кенгаш мажлисида бўлади.

Манзилгоҳ: 700063, Тошкент, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 49.

Диссертация билан Тошкент давлат иқтисодиёт университети
кутубхонасида танишиш мумкин

Автореферат 2004 йил «11» Сентябр да тарқатилди

Ихтисослашган кенгаш илмий
котиби, иқтисод фанлари
доктори, профессор

М.С.Қосимова

1. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

К и р и ш. Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётини шакллантиришга йўналтирилган ислохотларнинг ўтказилиши иқтисодий ва ташкилий характердаги мавжуд муаммолар юзга келиши билан бирга давом этмоқда. Республикада монетар сиёсатдан асосий бошқарув воситаси сифатида фойдаланилганлиги натижасида иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёнларидаги ишлаб чиқаришнинг муттасил ўсиши таъминланмоқда, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми кўпайиб, инфляция жараёнларининг пасайиши таъминланмоқда.

2003 йили республикада иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда ислохотларни чуқурлаштириш, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, иқтисодиёт ҳамда унинг етакчи тармоқ ва секторларида мунтазам ўсиш тенденцияси кузатилди.

Ўтган йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш изчил, аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширилди. Натижада макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатлари таъминланиб, ялпи ички маҳсулот 4,4 фоиз, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 6,2 фоиз, пуллик хизматлар кўрсатиш эса 7,9 фоиз кўпайди. Қатъий пул-кредит сиёсати юритилиши туфайли инфляция даражаси 2002 йилдаги 21,6 фоиз ўрнига 3,8 фоизни ташкил этди. Аҳолининг реал даромадлари йил давомида 12,3 фоизга ўсди.

Узокни кўзлаб сиёсат юритиш натижасида ташқи иқтисодий фаолият ҳам бир мунча фаоллашди. Жумладан, ташқи савдо айланмаси ҳажми 17,3 фоиз, экспорт ҳажми 24,6 фоизга ўсиб, ташқи савдо айланмасида 760 миллион АҚШ долларидан орტიқ миқдорда ижобий сальдога эришилди. Мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суръатларининг изчиллиги таъминланаяпти. Кейинги олти йил давомида ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръати ҳар йили мунтазам равишда 4 фоиздан кўпроқ ошмоқда. Бугунги кунда иқтисодиётнинг барча муҳим тармоқлари муттасил ривожланаётганини кўриш мумкин. Ўтган ҳисобот даврида – 2003 йил давомида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 6,2 фоиз ўсгани ҳам шундан далолат беради. Айниқса, электротехника саноатида (10 фоиз), машинасозлик ва металл қайта ишлаш соҳасида (30 фоиз), енгил саноат (6,2 фоиз), автомобилсозлик (29,1 фоиз) ҳамда истеъмол моллари ишлаб чиқаришда (8,4 фоиз) ўсиш суръати кузатилди. 2003 йили республика ва маҳаллий бюджетларнинг ҳаражатлар қисми амалда бажарилиб, давлат бюджетининг тақчиллиги ялпи ички маҳсулотга нисбатан белгиланган 2 фоиз ўрнига 0,4 фоизни ташкил этди.¹

Маълумки, эркинлаштириш шароитида бошқаришнинг маъмурий буйруқбозлик усуллари аста-секинлик билан иқтисодий жараёнларнинг боришига нисбатан ўз таъсирини йўқота бошлайди. Бундай шароитда давлат томонидан тартибга солиш механизмларининг етарли даражада ривожланмаганлиги бозор муносабатларини ислоҳ қилишда жиддий тўсик бўлиши мумкин.

¹ И.А.Каримовнинг 2003 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотлари чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. «Хатк сўзи» рўзномаси, 2004 йил, 10 февраль.

Ривожланган мамлакатлардаги бозор муносабатларининг вужудга келиши ҳамда ривожланишининг тарихий жараёни шуни кўрсатадики, иқтисодий ўсиш ва жамғармани давлат томонидан тартибга солиш объектив характерга эга. Давлатнинг худди шундай фаолият юритиши бозор муносабатларига ҳам иқтисодий сиёсат тарзида таъсир кўрсатади.

Айниқса, иқтисодийётни эркинлаштириш шароитида давлат томонидан тўғри ва мукамал иқтисодий сиёсат юритиш ресурслардан самарали фойдаланишга кафолат бўлади. Шу билан бир вақтда, иқтисодийётда вужудга келган айрим номуносабатликларни муваффақиятли бартараф этиш ва иқтисодийётни янада самарали ривожлантириш шубҳасиз, давлатнинг бошқарув фаолиятига боғлиқ бўлса ҳам, иқтисодий эркинлаштиришнинг шаклланиши жараёнида давлат томонидан бошқаришнинг аниқ механизмлари масаласи очик қолмоқда.

Иқтисодий математик воситалар иқтисодий жараёнларнинг қонунари ҳамда тенденцияларини чуқурроқ ва тизимли ўрганишга, истиқболни белгилашнинг мавжуд методологияси, ташкил қилиниши ва технологиясини қайтадан кўриб чиқишга имкон беради. Иқтисодий ишлаб чиқариш жараёнларини моделлаштиришга А.Абдуғаффоров, Р.Х.Алимов, Б.Беркинов, М.И.Ирматов, Қ.Сафаева, В.Қобулов, С.С.Ғуломов, Т.Ш.Шодиев, В.А.Чепель каби мамлакатимизнинг таниқли олимлари ўз илмий асарлари билан муносиб ҳисса қўшганлар.

Шу билан бир қаторда П.Браун, Ж.К.Гелбрейт, Э.Ж.Долан, П.Дракер, Ж.М. Кейнс, Р.Б.Карсон, Д. Линдсей, А.Мол, А.Тоффлер каби бир қатор хорижий иқтисодчи назарийётчилар ҳам ўз илмий ишларида давлатнинг молиявий сиёсати, давлатнинг бозор муносабатларини тартибга солишдаги иштироки, давлатнинг бозор элементларига таъсири каби муаммоларни тадқиқ этганлар.

Таъкидлаш жоизки, хорижлик муаллифлар ўз илмий ишларида келтирган ҳолатлар, тавсиялар ва амалий натижалар Ўзбекистон Республикасида иқтисодий эркинлаштиришни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари ва муаммоларини ҳисобга олмайди, шу боис уларнинг тадқиқотларидан фойдаланилганда аниқ шароитларга мослаштириш талаб қилинади. Аммо, ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг иқтисодий ўсиши ва жамғармани динамик ривожланаётган тизими асосида тартибга солиш каби устувор муаммосини ҳал этиш бўйича эконометрик тадқиқот олиб борилмаган. Аграр соҳа билан чамбарчас боғлиқ Ўзбекистон Республикасида ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг эҳтимоллик аспекти буйича экспериментал ҳисоб-китоблар асосида чуқур тадқиқот олиб борилган наشرлар амалда мавжуд эмас.

Муаммо иқтисодий ўсиш ва жамғарма ривожланишининг муқобил вариантларини тадқиқ қилиш, яъни имитация режимида турли хил тажрибалар ўтказиш, ишлаб чиқариш ҳўжалик фаолияти таҳлилини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, бошқарувни илмий асослаш ва иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг ривожланиш суръатини тезлаштириш соҳасида стратегик қарорлар қабул қилишга имкон берувчи эконометрик моделларни яратишдан иборат. Шунинг учун ҳам тадқиқот мавзуси ўзининг долзарблиги билан аҳамиятлидир.

Илмий тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Илмий тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Миллий иқтисодиётнинг барқарор юксалиш суръатини таъминлаш борасида иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёнларининг услубий асосларини такомиллаштириш ва эконометрик моделларини ишлаб чиқиш - илмий ишнинг мақсади ҳисобланади.

Кўйилган мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- иқтисодиётни эркинлаштириш борасида Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик йилларида босиб ўтган даврига баҳо бериш ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш;

- иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг аграр-иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларини эконометрик моделлаштириш ҳамда рекурсив дастурлашнинг илмий тамойилларини ишлаб чиқиш;

- Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) ва жаҳондаги саноати ривожланган бошқа мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш, истиқболни белгилаш тажрибаларидан фойдаланиш имкониятларини баҳолаш;

- бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимидан ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишда иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солишнинг услубий асосларини такомиллаштириш;

- иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг ривожланиш истиқболни белгилашга доир услублар яратиш ҳамда йўналишли ёндашишларни ишлаб чиқиш;

- яратилган эконометрик моделлар асосида иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг қисқа муддат учун ривожланиш истиқболни белгилаш.

Тадқиқот предмети таҳлилнинг концепциялари, услублари, моделлари, иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг турли босқичларида давлат иқтисодиётини тартибга солишнинг роли ва усулларидан иборат. Тадқиқот объекти сифатида Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ўсиш ва жамғарма, иқтисодий ўсиш ва жамғармадаги асосий аграр-иқтисодий ҳамда ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва таъсир этувчи омиллар олинган.

Тадқиқот услубиёти Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш, ташқи иқтисодий фаолиятни фаоллаштириш масалаларига оид Президент Фармонлари, Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари, хорижий ва мамлакатимизда олимларнинг иқтисодий ўсиш ва жамғарма соҳаларининг замонавий ютуқларига суянади.

Тадқиқот натижасида математик ва статистик моделлаштириш, рекурсив дастурлаш, тизимли таҳлил ва эксперт баҳолари усулларини таққослаш илмий тадқиқотнинг ўзига хос услубиётидир.

Диссертациянинг илмий янгиллиги. Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти босқичма-босқич шаклланиб бораётган бир даврда иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёни сон ва сифат таҳлилининг назарий, услубий, эконометрик моделлар мажмуаси ишлаб чиқиш асосида:

а) иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг миллий иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари ва тамойиллари асосланган;

б) давлатнинг бозор иқтисодиётига аралашуви усулларининг Ўзбекистон Республикасидаги самараси баҳоланган, иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солишнинг эконометрик усуллари ишлаб чиқилган ва улар натижасида кўп омилли эконометрик моделларни тузиш ва унинг барқарорлигини текшириш ҳамда мутаносиблигини таъминлаш усуллари таклиф қилинган;

в) иқтисодий ўсиш тенденциялари ва жамғармани юксалтиришни истиқболлаш моделлари ҳамда ўзгариш динамикасининг истиқболдаги йўналишлари таклиф этилган.

Илмий ишнинг қуйидаги асосий ҳолатлари ҳимояга олиб чиқилмоқда:

- иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида дастурий-мақсадли ёндашиш, математик усуллардан фойдаланиш асосида иқтисодий ўсиш ва жамғармани бошқаришни таъминлаш тамойиллари;

- миллий иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнлари, ривожланиш суръатлари ва ўсишнинг турли вариантдаги моделлари;

- ресурсларнинг ўртача, чегара ва бирликдаги самарадорлиги асосида иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг самарали фаолият юритишининг интеграл кўрсаткичлари;

- иқтисодий ўсиш ва ресурслар самарадорлиги динамикасининг комплекс таҳлили, синтези ва истиқболнинг такомиллаштирилган услублари;

- иқтисодий ўсиш ва жамғарма ривожланишининг 2006 йилгача бўлган йўналишларининг эҳтимолли динамикаси ва истиқболлари.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларини жорий этиш шу билан асосланадики, олинган натижалар республика иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида уни тартибга солишнинг жорий вазибаларини ҳал қилишда давлат бошқаруви идораларида амалий фойдаланиш учун мўлжалланади. Уларни иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг таркибий ўзгаришлари ҳамда ислох қилишнинг ўрта ва узоқ муддатли дастурларини ишлаб чиқиш, молиявий истиқболли вариантларини ишлаб бериш, таркибий ислохотларнинг устувор йўналишлари, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишнинг дастурларини асослаш ва ҳоказолар учун қўллаш мумкин.

Тадқиқотнинг асосий натижаларини синовдан ўтказиш вататбиқ этиш. Синов натижалари шуни кўрсатадики, ишлаб чиқилган тизим иқтисодий ўсиш ва жамғарма жараёнларини бошқаришда илмий асосланган қарорлар қабул қилиш учун муҳим ва ишончли восита бўлиб хизмат қилади.

Илмий тадқиқотнинг асосий натижа ва таклифлари муаллиф томонидан Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг Муаммоларни мувофиқлаштириш кенгаши (2002 й.), Тошкент давлат аграр университети (2002 й.), Тошкент молия институти (2002 й.), Андижон мухандислик-иқтисодиёт институти (2003 й.) ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар

академияси қошидаги «Замонавий ахборот технологиялари» Маркази (2004 й.) илмий семинарларида муҳокама қилинган ва уларда ижобий баҳоланган.

Тадқиқот мавзуси бўйича чоп этилган ишлар. Диссертация мавзуси бўйича асосий фикрлар умумий ҳажми 2,0 босма табоқ бўлган 12 та нашр, илмий мақолалар ва маърузалар тезисларида баён этилган.

Диссертация ишининг таркибий тузилмаси. Қўйилган мақсад ва вазифалар диссертациянинг таркиби ва мазмунини белгилаб беради. У кириш, учта боб, хулоса, таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан иборат.

Диссертациянинг кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси ёритилган. Шунингдек, тадқиқот мақсади, вазифалари, илмий янгилиги ва аҳамияти изоҳлаб берилган.

Диссертациянинг «Иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солишнинг назарий ва услубий асослари» деб номланган биринчи бобида ушбу тартибга солишнинг ривожланган мамлакатлар иқтисодидаги роли, ўзига хос хусусиятлари ва тамойиллари таҳлил қилинган. Шу билан бирга иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёнларини моделлаштириш муаммолари аниқланган.

Диссертациянинг «Иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солишнинг эконометрик модел ва усуллари» деб номланган иккинчи бобида иқтисодий ўсиш кўрсаткичларининг эконометрик моделларини ишлаб чиқишнинг услубий асослари ва ишлаб чиқариш жамғармалари ўсишининг кўп омилли эконометрик моделлари таклиф қилинган.

Диссертациянинг «Иқтисодий ўсиш ва жамғармани таркибий ўзгариши эконометрик моделларини ишлаб чиқиш» деб номланган учинчи бобида иқтисодий ўсиш ва жамғарма жараёнларини тартибга солишда эконометрик моделларни қўллаш натижасида меҳнат унумдорлигининг юксалиши, иш жойининг сифати жиҳатидан янги босқичга чиқиши, маҳсулот таннархининг пасайиши, иқтисодий ўсиш ва жамғарманинг барқарор ривожланишини истиқболлаш моделлари ва ўзгариш динамикасининг истиқбол йўналишлари таклиф этилган.

Диссертациянинг хулоса қисмида илмий тадқиқот натижаларидан келиб чиқадиган асосий хулоса ва таклифлар берилган.

2. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ МАЗМУНИ

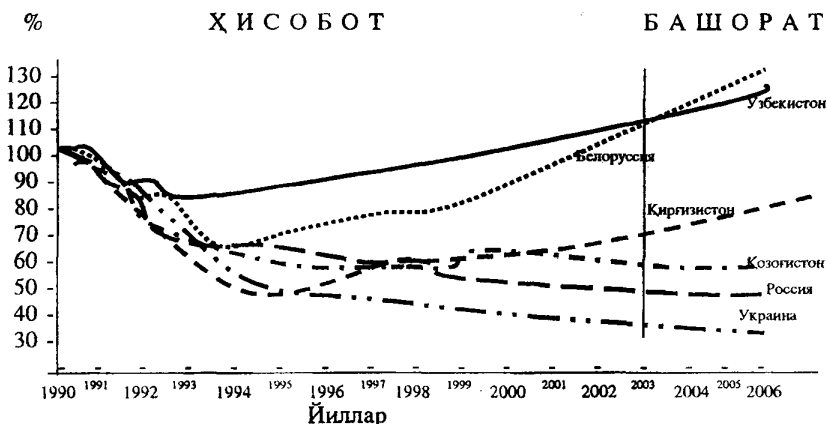
Ўзбекистонда бозор муносабатларининг қарор топиши билан амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади - иқтисодиётнинг самарадорлигини ошириш ва аҳоли турмуш даражасини юксалтиришдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов белгилаб берган бешта тамойил асосида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш иқтисодиётимиз ривожланишининг муҳим йўналишларидан ҳисобланади. Иқтисодиёт ривожланишида эришилган даража барча ижтимоий-иқтисодий муаммоларни бир вақтда ҳал қилишга имкон бермайди. Бундан ўтказиладиган иқтисодий ислохотларнинг тактикаси ва стратегиясини танлаб олишда эркинлаштириш шароитига ўтиш билан

боғлиқ бутун вазифалар мажмуасини ҳал қилишда кўмаклашувчи устувор йўналишларни аниқлаш зарурияти вужудга келади.

Миллий иқтисодиёт реал секторлар соҳаларида ва умуман иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг пасайишигача бўлган тенденцияни енгиб ўтиш ва унинг ўсишини 1996 йилдан бошлаб янгилаш Ўзбекистоннинг мустақил тараққиётининг дастлабки йиллари макроиқтисодий сиёсатининг бош натижаларидан бири бўлиб қолди.

1990-2003 йиллардаги энг муҳим макроиқтисодий индикаторлар динамикаси таҳлили шуни кўрсатадики (1-расм), Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кўпчилиги МДХ давлатлари учун тавсифий бўлган чуқур пасайишни четлаб ўтишга иқтисодиётнинг икки етакчи соҳаси - саноат ва қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш ва ислоҳ қилишга қаратилган чоратadbирлар имкон берди. Натижада саноатдаги ишлаб чиқариш пасайишини 1995 йилда, қишлоқ хўжалигида эса 1997 йилда енгиб ўтилди.

1-расм. МДХ айрим мамлакатларида иқтисодий салоҳиятнинг ислоҳотдан олдинги даражаси тикланиш суръатларини баҳолаш¹.

Агар 1990 йилдан 1995-1996 йилларгача бўлган даврда ишлаб чиқаришнинг пасайиши Ўзбекистонда 20% ни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич Россия ва Қозғистонда 40%, Киргизистонда 50%, Украинада 50-55%ни ташкил этди. Натижада, Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг реал сектор соҳаларининг бир қисми (энергия ташувчиларни ишлаб чиқариш, рангли металлургия, ғаллачилик) ишлаб чиқаришнинг емирилиш даражасида пасайишига йўл қўймайдигина эмас, балки маҳсулот чиқаришни кўпайтиради ҳам.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида макроиқтисодий тартибга солишнинг жорий стратегияси давлатнинг миллий даромадини қайта тақсимлаш, бюджет танқислиги устидан қатъий маъмурий назорат ўрнатишдаги, хусусийлаштиришнинг нисбатан паст суръатлари, ўз-ўзини

¹ «Экономическое обозрение» журнали 2000 йил 1-сон (22-бет) ва муаллифнинг ҳисоб-китоблари асосида.

тартибга солувчи бозор тамойилларнинг амал қилиш микёсини кенгайтириш учун эркинлик бериш ва шароитлар яратишдаги юқори ролини сақлашдан иборат фарқли хусусиятлари эди. Бу нарса бозор инфратузилмасидаги асосий унсурнинг йўқлиги, давлат мустақиллиги ва иқтисодий мустақилликни, аввало, энергетика ва ғалла мустақиллигини таъминлаш зарурияти, муомалага миллий валютанинг олиб кирилиши, маъмурий-буйруқбозлик тизимидан мерос қолган нарх-наво паритети бузилганлигини тақозо этган бир қатор ҳолатлар билан шартланган эди.

Шунга қарамай, макроиқтисодий барқарор соҳаларни ислоҳ қилишнинг ўтган даврида сезиларли ижобий силжишларга эришилди. Хусусан 1995-2003 йилларда қуйидагиларга муваффақ бўлинди:

- миллий валютани муомалага киритиш ва мустақил пул муомаласини ташкил этиш;

- пул массаси эмиссиясининг илгари юзага келган инфляция даражасини пасайтиришга ёрдам берувчи микдорларга камайишни таъминлаш;

- тўлов қобилиятига эга бўлган жами талаб ва жами таклифни баланслаш, товарлар ва хизмат кўрсатиш бозорида маълум мувозанатга эришиш;

- марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасини муқобил даражага етказиш, кредит захираларига талаб ва таклифни мувозанатлаштириш, монетар ва фискал сиёсатни уйғунлаштириш;

- ёқилги-энергия ресурслари ва дон импортини кескин қисқартириш, шунингдек энергетик ресурслар ҳамда рангли металллар экспортини кўпайтириш ҳисобига тўлов баланси ҳолатини яхшилаш.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, солиқ-бюджет барқарорлигини аниқлашнинг йўлларида бири - бу камомаднинг ялпи ички маҳсулотга нисбатан кўпайишига йўл қўймасликдир. Яъни, давлат қарзининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан қиймати иқтисодий ўсиш, ставка фоизи ва инфляцияга нисбатан барқарор бўлиши керак.

Биз бу кўрсаткич асосига даромад ва ҳаражатлар динамикаси ўзгаришининг ялпи ички маҳсулотга нисбатини олишни ва уни бошқа мамлакатлар кўрсаткичлари билан солиштиришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида миллий иқтисодиётнинг макроиқтисодий кўрсаткичлари, жумладан: реал ЯИМ микдорини ўлчаш, янги тармоқларнинг статистик қузатувлар билан етарли қамраб олинмаслиги, иқтисодиётнинг “норасмий” сектори ҳақида ахборотларнинг йўқлиги, ҳозирги талабларга ва халқаро статистик стандартларга жавоб бермайдиган дастлабки статистик ҳисобот сифатининг пастлиги услубий жиҳатдан муаммо ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси ЯИМ ҳажми ва динамикасига баҳо беришда жиддий ноаниқликларга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, макроиқтисодий индикаторлар динамикасидаги у ёки бу тенденциянинг барқарорлик даражасига баҳо бериш - узоқ муддатни таҳлил этишни талаб қилади.

Шундай қилиб, республикамизда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларнинг тажрибаси кўрсатишича, пул-кредит, солиқ ва бюджет сиёсати соҳасида

давлатнинг иқтисодий фаолияти оқибатларини илмий асослаш ва баҳолаш воситаси сифатида эконометрик моделларнинг роли ошиб бормоқда.

Эконометрик тадқиқотлар умумий кўринишда ўзаро боғлиқ бир қатор босқичларда олиб борилади:

1) миллий иқтисодиётни тартибга солишнинг аниқ ҳал қилинувчи иқтисодий муаммолари ва уларни тадқиқ қилишнинг мақсадлари аниқланади;

2) тадқиқотлар мақсади нуктаи назаридан муҳим омиллар доираси аниқланади;

3) кўриб чиқиладиган жараёнларнинг назарий баёни берилди;

4) бундан кейинги тадқиқотларнинг мақсади белгиланилади, уларга эришиш моделлари жалб қилишни талаб қилади;

5) кейинги мақсадларга жавоб берувчи назарияларнинг мазмунли тасдиқлари ва иқтисодий ўзгарувчилари танлаб олинади.

Иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш функциядаги омилларнинг ўсиш суръати экспоненциал қонуниятга биноан амал қилади, деган хулосага биноан асосий ишлаб чиқариш фондларнинг йиллик кўпайиш миқдорини куйидаги тенгликдан топиш мумкин.

$$\Delta K = S L_0^{1-\mu} e^{\lambda+n(1-\mu)t} K^\mu - pK \quad (1)$$

Бу ерда K -асосий фонд, S -жамғарма, L -ишчилар сони, μ -омилларнинг эгилувчанлик параметри, λ -ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиш суръати, t -вақт.

Ҳақиқий ишлаб чиқариш функцияси ўлчамларини кўриб чиқамиз ва ишлаб чиқариш киритмаларининг мувофиқлик даражаси ва мувофиқлашганлик шартлари ҳақидаги гипотезани шакллантираемиз. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ўсишнинг макроиқтисодий функцияси 1991-2003 йиллар учун куйидаги кўринишга эга:

$$Y = e^{0,26044} * K^{0,3616} * L^{0,73959} \quad (2)$$

Бу ерда Y -ялпи ички маҳсулот

Тадқиқот олиб бориладиган давр учун миллий иқтисодиёт соҳаларида ишчилар сонининг ўсиш суръати $n = 1,60$ ни, республика иқтисодий ўсиш бўйича асосий ишлаб чиқариш жамғармаларининг сафдан чиқиш меъёри $\rho = 5,6$ % ни ташкил қилган. Ишлаб чиқариш функциясидан сармоялар киритишнинг ўсиши суръатларини олиш мумкин. Бунинг учун фараз қиламизки, сармоялар киритиш (m) нинг ўсиши суръати, ўтган йилларда бир хил даражада содир бўлган. У ҳолда

$$K_0^{np} = J_0^{np} / (m+p+\lambda/1-\mu) \quad (3)$$

ёки базис даврида маълум фонд сифимида (K_0/Y_0):

$$m + p = 10,3 \%$$

Бунда $m + 5,6 = 10,3$ ёки $m = 4,7$ %

Бу ерда J -жамғарма маблағлари, m -жамғарманиннг ўсиш суръати, p -асосий ишлаб чиқариш фондларининг меъёри.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ўсишининг экспоненциал тенг даражали суръатлари ҳақидаги гипотезага амал қилган ҳолда тадқиқот даври учун k ҳақиқий миқдорини олаемиз:

$$\Delta K/K = k = S L_0^{1-\mu} e^{\lambda+n(1-\mu)t} K^{(1-\mu)} - \rho \quad (4)$$

Бу ерда k -асосий фонднинг ўсиш суръати,

$K^{(1-\mu)} e^{[\lambda+n(1-\mu)t]}$ - доимий микдор бўлганлиги учун k куйидаги шартни қаноатлантириши керак:

$$\mu k - \lambda + n(1-\mu) = 0 \quad (5)$$

$$(3) \text{ ифодадан } k = n + (\lambda / 1-\mu) \quad (6)$$

1995-2003 йилларда Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ўсиш ва жамғарма учун: $k = 1,60 + (1.1 / 0,7396) = 3,09$ %

Мувофиқлаштирилган ўсиш билан боғлиқ ишлаб чиқиш жамғармасини k ва p меъёри маълум бўлганда, ифодадан k топилади:

$$k = SK^{\mu} L^{1-\mu} - p \quad (7)$$

бу S_0 даражасини ҳисоблашга имкон беради:

$$S_0 = (k + p) K_0^{\mu} Y_0 \quad (8)$$

Бизнинг масаламизда $S_0 = (3,09 + 5,6) * 1,8 = 12,17$ %

Демак, кўриб чиқилаётган даврда Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ўсишнинг ўртача мувофиқлаштирилган суръати 3,09 % ни ташкил қилади. Бу ўсишни таъминловчи ишлаб чиқариш жамғармасининг меъёри 12,17 % га тенг. Таҳлиллар кўрсатишича, асосий ишлаб чиқариш жамғармаларининг ўсиш суръати соф маҳсулот ишлаб чиқариш суръатларидан анча ортада қолиб кетган.

Юқорида кўриб чиқилган иқтисодий ўсишнинг илмий-услубий концепцияси ва ёндашувларини куйидагича изоҳлаш мумкин:

- иқтисодий ўсиш муаммоларининг мураккаблиги. Бу ўсишнинг намоён бўлишидаги аниқ шарт-шароитлар хилма-хиллиги ва ўзига хослиги иқтисодий ўсишнинг бирон-бир моделини, айниқса ўтиш иқтисодиётини давлат учун бир хилдаги устувор модел деб ҳисоблаш имконини бермайди;

- иқтисодиётни фаоллаштириш шарт-шароитларини белгилашда мураккаб иқтисодий ҳодисаларни (масалан, пул массасининг ортишини инфляциянинг ягона сабаби деб эълон қилиш ёки стратегик мақсад сифатида инфляциянинг минимал даражасига эришишни иқтисодий ўсишнинг бошқа мақсад ва вазифаларига зиён келтирадиган қилиб куйган ҳолда, молиявий барқарорликни нарх-навоининг кўтарилишини босиш билан бир хил ҳолат деб ҳисоблаш) тасвирлаб беришда бир томонлама баҳолаш ва соддалаштиришлардан қочиш зарур;

- жаҳондаги турли давлатларнинг иқтисодий ривожланиш статистикасини таҳлил қилишнинг формал-мантиқий динамикаси билан ЯИМ суръатлари ҳамда иқтисодий ўсиш омиллари ўртасидаги қатъий математик алоқадорликларни макроиктисодий индикаторларни ўзгартириш соҳаларини кўрсатиш учун ҳам фойдаланиш лозим;

- бундай кузатиш объектларини ва таҳлил қилинаётган индикаторлар доирасини таҳлил мақсадлари ва вазифаларига тўлиқроқ жавоб берадиган тарзда танланган ҳолда фойдаланиладиган ёндошувларнинг методик аниқлигини таъминлаш даркор.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистоннинг барқарор иқтисодий юксалиш шарт-шароитларини белгилаш учун асосий макроиктисодий индикаторларнинг ўртача қийматлари, уларнинг нисбатлари ҳамда иқтисодий муҳим параметрларини ўзгартириш чегаралари ҳисоб-китоб қилиб чиқилади. Бунинг учун иқтисодий ўсишни фаоллаштиришнинг ҳар бир йўналишини комплекс баҳолаш имконини берадиган бир неча индикаторлар

танланади. Яъни молиявий барқарор индикаторлар сифатида инфляция даражаси, бюджет тақчиллиги миқдори, миллий валютанинг пул эмиссияси ва пул айланиш тезлиги суръати, тўловни бажара олмаслик каби инкирозли ҳолатлар кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўрта даражаси олинади.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда ва ҳорижда иқтисодий ўсиш мажмуаси бўйича алоҳида соҳалар ва ҳудудларни башоратлаш учун белгиланган миқдорда эконометрик моделлар ишлаб чиқилган ва тажрибада текширилган ҳамда уларни ихтисослаштириш ва тенглаштириш муаммолари ҳал қилинган. Шунинг учун бундай моделлар ва математик аппарат заҳирасини куриш ва фойдаланиш тажрибасини қўллаб туриб, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ўсишнинг бошқарувчи ўлчамлари истиқболлини белгилаш учун бундай турдаги моделларни шакллантириш ва амалга оширишнинг баъзи бир услубий масалаларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Эконометрик моделлар асосида иқтисодий ўсиш омиллари ва манбаларини тадқиқ қилиш куйидаги босқичларни кўзда тутати:

- ишлаб чиқариш натижалари (маҳсулот чикариш), математик моделларни шакллантириш ва статистик гипотезаларни текширишга таъсир этувчи муҳим омилларни аниқлаш;

- ишлаб чиқариш омилларининг турли хил комбинацияларидаги иқтисодий самарадорликни уларнинг йиғма, ўртача ва чегара самарадорлигини ҳисоблаш асосида аниқлаш;

- ресурсларнинг ўзаро бир-бирларини алмаштиришдаги чегара меъёрларини ҳисоблаш ва иқтисодий ўсишнинг энг мувофиқ траекториясини аниқлаш.

Бизнинг моделларимизда ишлаб чиқариш жамғармалари, бандлик ва материаллаштирилган техника тараққиёти нуқтаи назаридан олинганда ЯИМ ҳажмига функция деб қаралайти. Бундай статистик боғлиқликдан бир секин турли модел кўринишидаги умумийлаштиришнинг юқори даражасида фойдаланиш иқтисодий ўсиш траекториясининг муқобил баёнини беради.

Кейинги таҳлилда куйидаги белгилардан фойдаланилади: k, l - ишлаб чиқариш жамғармалари ва бандлик ўсишининг ўртача йиллик суръати.

Бу миқдорлар учун ишлаб чиқариш омиллари бўлиб унинг динамикасининг йиғма самарадорлик даражаси икки омилли моделларда намоён бўлади. Иқтисодийётда бир турли ишлаб чиқариш функциялари иқтисодий ўсишнинг соф экстенсив турига, бир турли бўлмагани эса иккала турига, яъни интенсив ва экстенсив ўсишга мос келади. Шунинг учун:

$$Y_t = A_t K_t^\lambda L_t^\beta \quad (9)$$

кўринишдаги ишлаб чиқариш функциясини ўзгартирилган шаклда ифода қилиш керак, $Y_t = A_t (K_t^\mu L_t^{1-\mu}) (K_t^\mu L_t^{1-\mu})^{\nu-1}$ (10)

бу ерда $\lambda = \mu\nu$, $\beta = (1-\mu)\nu$.

Агар $\nu > 1$, бўлса ресурсларнинг йиғма самарадорлиги ошади ва куйидаги ифода бўйича ҳисобланади:

$$(K_t^\mu L_t^{1-\mu})^{\nu-1} = Y_t / (A_t K_t^\mu L_t^{1-\mu}) \quad (11)$$

Тенгламанинг чап қисми ҳар бир даврнинг йиғма самарадорлиги даражасига мос келади ва $\lambda_t e^{\lambda t}$ белгиланади.

Иқтисодий ўсиш омиллари ва манбаларининг тадқиқ қилиш ҳамда интенсив ёки экстенсив ўсишни аниқлаш учун боғлиқ бўлган ёки боғлиқ бўлмаган ўзгарувчиларнинг экспоненциал ўзгариши қуйидаги нисбатларда амалга оширилади:

$$Y_t = a + \lambda k + \beta l \quad (12)$$

$$\text{ёки} \quad Y_t = a + \mu k + (1 - \mu)l + \lambda \quad (13)$$

булар иқтисодий ўсишнинг айрим компонентларини тадқиқ қилишга ёрдам беради.

Иқтисодий ўсиш манбаларини ишлаб чиқариш омилларига бўлинишининг фараз қилинадиган ишлаб чиқариш функцияси ишлаб чиқариш ресурслари ва ресурсларни алмаштириш самарадорлигини ҳамда уларнинг чегара нисбатларини аниқлаш учун сунъий усул сифатида кўриб чиқилади.

Тадқиқот олиб борилаётган давр учун Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ўсишнинг ишлаб чиқариш функцияси қуйидаги кўринишга эга:

$$LnY = 1,249812 + 0,488671lnK + 1,387653 lnL \quad (14)$$

$$R^2 = 0,983992 \quad F = 91,46 \quad S = 0,0212$$

Тадқиқот талабига кўра, биз томонимиздан «макроиқтисодий модел, хусусий иқтисодий моделлар, миллий иқтисодиёт соҳаларини ривожлантиришнинг динамик моделлари» кўринишидаги босқичма-босқич эконометрик моделларни куришга асосланган башоратлашнинг услубиёти танлаб олинган. Эконометрик моделларнинг аксарият тенгламалари чизикли шаклда акс эттирилган ва ҳисоблаш тадбирлари соддалаштирилган. Шунинг учун тизимнинг ишлаб чиқариш функциясини табақалаштириб, уни тегишли микдорларнинг ўсиш суръатларида акс эттирамыз:

$$Y_t = ak + \beta l \quad (15)$$

бу ерда, l – ишчилар сонининг ўсиш суръати,

Шунга мувофиқ ялпи ички маҳсулот динамикаси, асосий ишлаб чиқариш фондлари ва иқтисодий ўсиш соҳаларида банд бўлган ходимлар сонини тавсифловчи тенгламани тузамиз:

$$Y_t = Y_{t-1}(1 + 0,01y_t) \quad (16)$$

$$K_t = K_{t-1}(1 + 0,01k) \quad (17)$$

$$L_t = L_{t-1}(1 + 0,01l) \quad (18)$$

Эконометрик тенгламалардаги параметрларнинг сон қийматларини баҳолаш 1995-2003 йиллар учун динамик қаторларни ишлаб чиқиш асосида энг кичик квадратлар усули билан амалга оширилган.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг макроиқтисодий модели нормал кўринишда қуйидагиларда намоён бўлади:

1) пул таклифи (ПТ) ялпи миллий маҳсулот (ҲММ) ва фойзалар ставкаси даражаси (C_D) дан функция сифатида

$$(ПТ) = f_1 ҲММ + f_2 C_D \quad (19)$$

2) нархларнинг умумий даражаси (N_D) уларнинг ўтган даражаси (U_D) ва инфляция (IN)дан функция сифатида

$$N_D = U_D(1 + IN/100) \quad (20)$$

3) Республикадаги қурилиш - монтаж ишларининг ҳажми (QMI) қурилишнинг асосий фондлари (Q_F) ва қурилишда банд бўлганлар сони (Q_{BC})дан функция сифатида

$$QMI = f_3 Q_F + f_4 Q_{BC} \quad (21)$$

4) давлат бюджетининг камомати (D_{BK}) давлат харажатлари (D_X) ва солиқ тушумлари (S_T)дан функция сифатида $D_{BK} = D_X + S_T$ (22)

5) республика миллий иқтисодиёт саноатининг ялпи маҳсулоти (SYM) саноатнинг асосий фонди (S_F) ва саноатда банд бўлганлар сони (S_{BVC})дан функция сифатида $SYM = f_5 S_F + f_6 S_{BVC}$ (23)

6) республика қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти (YM_Q) қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш фонди (IF_Q) ва қишлоқ хўжалигида банд бўлганлар сони (BB_Q)дан функция сифатида $YM_Q = f_7 IF_Q + f_8 BB_Q$ (24)

7) республиканинг ялпи ички маҳсулоти (YIM) сармоялар киритиш (S_K), аҳолининг пул харажатлари (II_X), даромадлар ва харажатлар сальдоси (C_X)дан функция сифатида $YIM = f_9 S_K + f_{10} II_X + f_{11} C_X$ (25)

8) республика миллий иқтисодиётида ишчи кучига талаб ($ISH_{КТВ}$) хусусий сармояларни киритиш (HC_K) ва давлат сармояларини киритиш ҳажми ($DC_{КХ}$)дан функция сифатида $ISH_{КТВ} = f_{12} HC_K + f_{13} DC_{КХ}$ (26)

9) республика миллий иқтисодиётининг ишчи кучи таклифи ($ISH_{КТ}$) ўртача иш ҳақи ($S_{IХ}$) ва инфляция суръати (IN_C)дан функция сифатида $ISH_{КТ} = f_{14} S_{IХ} + f_{15} IN_C$ (27)

10) республика миллий иқтисодиётидаги ипсизлик ($MIISH$) инфляция суръати (IN_C)дан функция сифатида $MIISH = f_{16} IN_C$ (28)

Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига кириши республика аҳолисининг ҳаёти учун муносиб шарт-шароитлар яратилишини талаб қилади. Бозор ислохотларининг якуний максаллари – аҳолининг моддий ва маънавий турмуш даражасини ошириш учун ишлаб чиқариш таркибини қайта тузиш, янги замонавий технологиялар асосида миллий иқтисодиёт салохиятини ошириш зарур. Фақат шу ҳолдагина ички ва жаҳон нархларининг тузилишини яқинлаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини мамлакатимиз маҳсулотларининг рақобатбардошлик даражасини, уни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари бозорида ҳаракат қилишининг кескин ўсиши учун шарт-шароитлар яратиш, миллий экспорт ҳажми ва таркибида тубдан ижобий силжишларга эришиш мумкин.

Аммо саноатнинг замонавий ва қайта ишловчи соҳаларини қайтадан жиҳозлаш катта микдордаги хорижий сармоялар ва молиявий харажатларни талаб қиладиган жараёндир. Уларни амалга ошириш имкониятлари ҳозирги вақтда чекланган. Таркибий қайта қуришда маблағлар билан таъминлаш манбаалари фақат ички имкониятлар ва иқтисодий ривожланиш омилларидан ёки ташқи резервлардан қидириб топилади. Бу икки ёндоқишлар доирасида илмий ишда Ўзбекистоннинг миллий иқтисодиётида бозор ислохотлари чуқурлашув жараёнининг тараққиёт йўналишлари ишлаб чиқилган.

Бу йўналишлардан яқин 3-5 йил ичида амалга оширилиши мумкин бўлганларидан энг муҳимлари куйидагилардир:

1-йўналиш. Пессимистик вариант. Ушбу вариант доирасида ички резервлар ва иқтисодий ўсиш манбаларига устуворлик берилди. Мазкур йўналишда саноатнинг хом ашёвий бўлмаган сектори корхоналарининг маблағлари бозор ислохотларини жадаллаштирувчилар ролида бўлади. Бу ҳол қисқа муддатда иқтисодиётнинг мазкур соҳаларида мамлакатимизда товар ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий ҳолати кескин яхшиланганда содир

бўлади. Натижада шахсий маблағлар ва сармоялар билан таъминлаш ҳисобига хусусийлаштирилган корхоналарни қайта жиҳозлаш чуқур таркибий ислоҳотлар жараёнини кенг аж олдиришга имкон беради. Бу ҳолатда давлатнинг вазифаси юқори технологияли маҳсулотлар кўпайиши кўшимча рағбатлантириш чораларни яратиш, бу корхоналарнинг молиявий аҳволини анча яхшилашга йўналтирилган амалдаги солиқ, нарх-наво, бюджет ва пул-кредит сиёсатига тузатишлар киритишдан иборатдир. Аънанавий савдо шериклари билан ўзаро фойдали алоқаларни тиклашдан интеграцион самара ҳамда таркибий ислоҳотлардан бошланғич самара иқтисодиёт фаоллашувининг бошқа манбаалари ва омиллари бўлади. Бу йўналиш барқарор иқтисодий ўсиш траекториясига чиқиш даври давомийлигининг анча қисқаришига имкон беради.

2-йўналиш. Оптимистик вариант. Биринчи йўналишдан фарқли ўларок, иқтисодиётни фаоллаштириш жараёни жуда бўлмаганда унинг бошланғич даврида маблағлар киритишнинг ташқи манбалари - халқаро молиявий ташкилотлар, жаҳоннинг ривожланган давлатлари ҳукуматлари, хорижий нодавлат банклари қарзлари, сармоялар киритувчи кредитларига боғланади. Давлат инфляция даражасини қисқартириш, бюджет камомадини қоплаш, кредит беришнинг шартлари сифатида халқаро молиявий ташкилотлар томонидан кўйилган бошқа талабларни бажаришга йўналтирилган қатъий монетар ва бюджет сиёсатини ўтказиш, маҳсулотларнинг аънанавий экспорт турлари - пахта, газ, рангли металл, ўғит, қишлоқ хўжалиги хомашёсини бирламчи ишлов берилгандан сўнг жаҳон бозорида сотилишини таъминлайди.

Олинган натижаларнинг таҳлилидан келиб чиққан асосий хулоса шундан иборатки, биринчи ва иккинчи йўналишларнинг потенциал имкониятлари тугашига яқин, бозор ислоҳотларининг бундан кейинги чуқурлашуви ишлаб чиқаришнинг фаоллашуви билан яқиндан боғланиши керак. Саноатлаштирилган ривожланиш йўналишини амалга ошириш механизмининг ҳал қилувчи элементи саноатнинг устувор йўналишларида мамлакатимиз ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан оқилona қўллаб-қувватлаш сиёсатидан иборат. Бюджет ҳаражатлари, ишлаб чиқариш ва таркибий ислоҳотларни қувватлаш учун имтиёзли кредитлар бериш кўламининг ўсиши натижасида дастлабки 1-2 йилда бошқа йўналишларга нисбатан анча катта бюджет тақчиллиги юзага келишига ҳамда инфляциянинг ўсишига олиб келиши мумкин бўлган (қуйидаги жадвалга қаралсин).

Аммо, молиявий ҳолатни яхшилаш, ўзаро қарздорликнинг баргараф қилиниши бюджетнинг даромад қисмини оширади. Шунинг билан бирга инфляция даражаси ва бюджет камомади кўпроқ бюджет ҳақидаги қонуннинг қанчалик изчил ва қатъий амалга оширилишига, қишлоқ хўжалигида банд бўлган ходимларнинг бошқа соҳаларга ўтказилиш жараёни ва солиқни йиғиш механизмига, айниқса, хусусий тадбиркорлик фаолияти соҳасида қанчалик самарали ҳаракат қилишига боғлиқ.

Миллий иқтисодиётда 2004-2006 йиллардаги бозор ислохотларининг чуқурлашувига оид муқобил йўналишларнинг қиёсий динамикаси.

Йиллар		Макроиқтисодий индикаторларнинг башорати (олдинги йилга нисбатан %)		
		Ялпи ички Маҳсулот	Саноат	Қишлоқ хўжалиги
2001		103,8	106,2	107,1
2002		104,2	108,5	107,7
2003		104,4	106,2	108,2
Вариант		Истиқбол (йиллар)		
2004	Пессимистик	104,5	105,6	108,1
	Оптимистик	109,2	108,2	105,1
2005	Пессимистик	105,6	106,7	109,2
	Оптимистик	111,3	109,1	109,3
2006	Пессимистик	106,7	109,1	113,2
	Оптимистик	115,0	113,3	109,2

3. Асосий хулоса ва таклифлар

1. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш давомида эркинлаштириш шароити мураккаб, иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш учун кундалик зарур бўлмаган тадбирларни талаб қилади. Бу даврда давлат бош ислохотчи бўлиб, унинг иқтисодиётга аралашуви эркинлаштириш шароитига ўтиш жараёнини тезлаштиради. Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўли, режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишнинг «ўзбек модели» ишлаб чиқилганлиги, унинг назарий ва услубий жиҳатлари тўғри эканлигини ҳаёт тасдиқламоқда. Ўзбекистон миллий иқтисодиёти ўтиш даврида айтарли «талофат» ва қарама-қаршиликларга учрамади, қисқа муддатда иқтисодиётда барқарорлик содир бўлди. Буларнинг ҳаммаси ўтиш даврида бозор механизмлари билан бир қаторда давлат бош ислохотчи бўлганлиги ва «кўринмас қўл» билан давлат бошқаруви муқобил тарзда олиб берилганлигидадир.

2. Эконометрик моделлар асосида иқтисодий ўсишнинг омиллари ва манбаларини тадқиқ қилиш натижасида ялпи ички маҳсулотнинг жисмоний ҳажми асосан ишлаб чиқариш ресурслари, хусусан меҳнат сарфлари ва унинг жамғармалар билан таъминланиш ҳажми кенгайиши ҳисобига ошганлиги аниқланди. Аммо, жамғарма ўсишида фойдаланилаётган ишлаб чиқариш омилларининг самарадорлиги ошишида иқтисодий ўсишнинг интенсив манбалари салмоғи анча паст(14,5%). Ўтган давр ичида ресурсларнинг жамғарма самарадорлиги ўсишининг ўртача йиллик суръати 1,1% ни ташкил қилган. Бу 1995-2003 йилларда республиканинг ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги ўсган.

3. Саноатнинг замонавий ва қайта ишловчи соҳалари катта микдордаги хорижий сармоя, молиявий ҳаражатлар ҳамда кўп меҳнат талаб қиладиган жараён бўлиб, уларни амалга ошириш имкониятлари ҳозирги вақтда чекланган. Таркибий қайта қуришда маблағлар билан таъминлаш

манбааларини қидириб топиш кўпроқ ички имкониятлар ва иқтисодий ривожланиш омиллари ёки ташқи имкониятлар орқали амалга оширилиши мумкин. Бу икки ёндашиш доирасида Ўзбекистон миллий иқтисодиётида бозор ислохотлари чуқурлашувининг истиқболдаги ривожланиш вариантлари ишлаб чиқилган.

4. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ислохотлар ўз манфаатлари ва бозор иқтисодиётига ўтиш моделидан келиб чиққан ҳолда, молиявий ва монетар барқарорликка эришишга йўналтирилган. Пул ислохотини ўтказиш ва миллий валютани муомалага киритиш инфляция жараёнини жиловлаш ҳамда макроиқтисодий барқарорлик дастурини амалга оширишда асосий манбаа бўлиб хизмат қилади. Марказлашган ва банклараро кредитларнинг фоиз ставкалари нисбатан юқорилиги пул бозорининг бир маромда шаклланишига ҳалақат бермоқда. Бир томондан, турли фоиз ставкалари ўртасида, бошқа томондан эса фоиз ставкалари ва сармоялар ўртасидаги ўзаро алоқа унчалик сезиларли эмас.

5. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг макродаражада иқтисодиётга аралашуви асосий рол ўйнаши лозим. Унинг бу роли кичик бизнесни, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва товар ишлаб чиқарувчилар учун ижобий рақобат муҳитини яратишга қаратилган бўлиши керак. Ўзбекистон Республикасида ички товар ишлаб чиқарувчиларни чет эл товар ишлаб чиқарувчилари рақобатидан ҳимоя қилиш бўйича давлатнинг протекцион сиёсати алоҳида аҳамият касб этади.

6. Макроиқтисодий тартибга солишнинг қисқа муддат ичидаги асосий вазифаси - бу миллий иқтисодиёт ривожидagi барқарорликни таъминлашни, аҳолининг жами талаби ўсишини инобатга олган ҳолда қатъий монетар сиёсатини фискал сиёсат билан уйғун ҳолда амалга ошириш. Бу мақсадларни амалга оширишда давлат фискал сиёсати билан биргаликда самарали монетар сиёсатни ишлаб чиқиши ва амалга ошириши лозим. Бунда товар ишлаб чиқарувчиларга нисбатан солиқни қисқартириш, устувор ва қайта ишловчи тармоқлар, саноат ва аграр соҳалар ўртасида баҳолар мутаносиблигидаги узиллишларни бартараф қилишга эътиборни қаратиши керак.

7. Марказий банк ва ҳукумат томонидан «қатъий» монетар сиёсатининг олиб борилиши инфляция даражаси ва давлат бюджети тақчиллиги устидан назорат ўрнатишда маълум муваффақиятларга эришиш имконини берди. Бирок, миллий иқтисодиётнинг баъзи тармоқларида давом этаётган тузилмавий ўзгаришлар аҳоли реал даромадларини янада ошириш лозимлиги, ўтиш иқтисодиётидаги салбий ҳолатларни бартараф қилиш йўллари-нинг ўртача бир маромда бўлмаганлигини кўрсатмоқда. Ички ва жаҳон нархлари даражасини тенглаштириш дастурини амалга ошириш доирасида баҳолар мутаносиблик даражасини қайта кўриб чиқиш лозим. Бу ҳисоб-китоблар корхоналарнинг бир меъёردа фойда олишини ва уларнинг рақобатбардошлилигини оширишни кўзда тутмоғи керак.

8. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, макроиқтисодиётнинг барқарор ривожланиши келажакда ялпи ички маҳсулотнинг муттасил ўсиб бориши, ишсизликнинг қайд қилинган даражасида, инфляциянинг ўртача суръатларини ҳисобга олган ҳолда ижобий йўналишда боради. Аҳолининг иқтисодий фаоллиги жонланишига қараб фоиз ставкаси даражаси реал шароитларга мос келади ва сармоялашни амалга оширишга имкон беради.

Эконометрик тахлил пул таклифи, инфляция суръати, фоиз ставкаси ва сармоялар ўртасида кучсиз корреляцион боғлиқлик мавжудлигини кўрсатмоқда. Бу эса макропараметрлар, аввало, инфляция, пул таклифи ва фоиз ставкаси истикболлини ишлаб чиқишга имкон беради.

4. Диссертация мавзуси бўйича нашр этилган асосий илмий ишлар

1. Использование экспертных систем в информационных технологиях в управлении экономикой. Международная конференция «Математическое моделирование и вычислительный эксперимент», Ташкент, 1994, 337 б. (Хаммуаллифликда).

2. Ўтиш даври шароитида макроиктисодий бошқаришнинг такомиллашуви. Сборник научных трудов ТГЭУ. 1998, 47-52 б. (Хаммуаллифликда).

3. Ход реформ и экономическое регулирование. «Экономика и статистика» журналы, 1997, № 6, 7-8 б.

4. Роль государственного регулирования при переходе к рыночной экономике. Сборник научных трудов ТГЭУ, 1995, 56-57 б.

5. Макроиктисодий барқарорлик ва ривожланиш. «Иқтисод ва ҳисобот» журналы, 1997, № 6, 12-13 б.

6. Государственное регулирование экономики с помощью фискальной и монетарной политики. Сборник научных трудов центра новых информационных технологий, 1997, 36-47 б.

7. Давлатнинг бозор иқтисодиётига аралашуви усуллари ва унинг Ўзбекистон Республикасидаги самараси. Республика конференцияси материаллари тўплами, 2003, 93-94 б.

8. Эффективность рынка в экономике Узбекистана. Сборник научных трудов «Плехановские чтения», Москва, 2002, 18-20 б.

9. Иқтисодий кибернетика. Ўқув кўлланмаси. 2000 й., 35 б. (Хаммуаллифликда).

10. Роль государства в экономических преобразованиях. Труды второй Международной научно-практической конференции «Формирование профессиональной культуры специалистов XXI века в техническом университете», 2002, 720-722 б.

11. Основные этапы построения экономико-статистических моделей. Сборник научных трудов ТГЭУ, 1995

12. Ўтиш даври шароитида макроиктисодий бошқаришни такомиллаштириш. Сборник научных трудов «Современные информационно-коммуникационные технологии в экономике, науке и образовании» Ташкент, 1998 (Хаммуаллифликда).

**Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Қобилов Алишер
Ўриновичнинг 08.00.06 – «Эконометрика ва статистика» иқтисослиги бўйича
«Иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёнларини
моделлаштириш» мавзусидаги диссертация ишининг
қисқача мазмуни**

Калит сўзлар: эконометрик моделлар; иқтисодий ўсиш; жамғарма; башорат; тартибга солиш; статистик таҳлил.

Тадқиқот объектлари. Тадқиқот объекти сифатида Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ўсишига ва жамғармадаги асосий аграр-иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларга таъсир этувчи омиллар олинган.

Илмий тадқиқот мақсади. Миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёнларининг назарий, услубий ва эконометрик моделларини ишлаб чиқиш.

Тадқиқот методлари: Назарий мушоҳада, илмий абстракция, мантикий таҳлил, математик ва эконометрик-статистик услублар каби бир қатор илмий методлар қўлланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги. Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти босқичма-босқич шаклланиб бораётган шароитда иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш жараёнларининг назарий, услубий ва эконометрик моделлар мажмуаси ишлаб чиқилган. Жумладан: иқтисодий ўсиш ва жамғармани эркинлаштириш шароитида миллий иқтисодиётни тартибга солиш жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари ва тамойиллари асосланган; иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солиш усуллари, шунингдек, бозор иқтисодиётининг давлат бошқаруви усуллари таклиф этилган; иқтисодий ўсиш ва жамғармани тартибга солишни таҳлил этишда эконометрик моделлардан фойдаланиш йўллари асосланган; яратиладиган кўпомилли эконометрик моделларнинг мутаносиблигини таъминлаш усуллари таклиф қилинган; Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари динамикасининг статистик таҳлили ва таркиби ўзгаришининг эконометрик моделлари ишлаб чиқилган; иқтисодий ўсиш тенденциялари ва динамикаси ўзгаришининг истикбол вариантлари, шунингдек, кутиладиган ўсиш суръатини башоратлаш услублари таклиф этилган.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти: миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлаш учун зарур бўлган жамғарма даражасини топишда қўлланилалган эконометрик моделлар яратилди; иқтисодий ўсишнинг ишлаб чиқариш омилларига боғлиқлик даражаси ва мезърини аниқлайдиган усул – ишлаб чиқариш функцияси тузилди, омилларнинг абсолют ва нисбий таъсир «кучи» ҳисобланиб чиқилди. Эконометрик моделлар асосида миллий иқтисодиётнинг келгуси даврдаги муқобил ўсиш суръати таклиф этилди.

Табқиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: диссертацияда ишлаб чиқилган илмий эконометрик моделлар ва таҳлил усуллари макродаражада иқтисодий ривожланишнинг бир нечта муқобил йўналишларини ишлаб чиқиш, иқтисодий ўсиш ва жамғармани давлат томонидан тартибга солиш, шу соҳадаги илмий тадқиқотларни тараққий эттиришда, Иқтисодиёт университети ва факультетларида «эконометрика» ва «статистика» фанларидан дарс беришда қўлланиб келинмоқда. Илмий ишланмаларнинг самарадорлиги макро ва микродаражада ресурслардан оптимал фойдаланиш ҳисобига эришилади. Услубий тавсия ва моделлар қисман Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги қошидаги Самарали иқтисодий сиёсат марказида таتبқиқ этилган.

Қўллаш соҳаси: диссертациянинг асосий натижалари ва хулосалари Макроиқтисодиёт вазирлиги ва унинг вилоят бўлимлари, Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт вазирлиги қошидаги Самарали иқтисодий сиёсат марказида кенг қўллаш учун таклиф этилади.

диссертационной работы Кобилова Алишера Уриновича на тему:
«Моделирование процессов регулирования накопления и экономического роста»
на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности
08.00.06 – «Эконометрика и статистика»

Ключевые слова: эконометрические модели; экономический рост; накопление; прогноз; регулирование; статистический анализ.

Объект исследования. В качестве объекта исследования выбраны факторы, влияющие на экономический рост и основные аграрно-экономические и социально-экономические процессы накопления Республики Узбекистан.

Цель работы: разработка теоретических, методических основ и эконометрических моделей процессов регулирования накопления и экономического роста, обеспечивающие устойчивое развитие национальной экономики.

Методы исследования: применен ряд научных методов такие как, теоретическое мышление, научная абстракция, логический анализ, математические и эконометрико-статистические методы.

Полученные результаты и их новизна: разработаны теоретические, методические и комплекс эконометрических моделей процессов регулирования накопления и экономического роста в условиях поэтапного формирования рыночной экономики. В том числе, обоснованы подходы и особенности процессов регулирования национальной экономики в условиях либерализации накопления и экономического роста; предложены методы регулирования накопления и экономического роста, а также методы государственного регулирования рыночной экономики; обоснованы пути использования эконометрических моделей в анализе экономического роста и регулирования накопления; предложены методы обеспечения адекватности создаваемых многофакторных эконометрических моделей; разработаны эконометрические модели структуры и статистического анализа динамики основных макроэкономических показателей национальной экономики Республики Узбекистан; предложены перспективные варианты изменения динамики и тенденции экономического роста, а также методы прогнозирования ожидаемых темпов прироста.

Практическая значимость работы: созданы эконометрические модели применяемые в поисках нужных фондовых степеней в обеспечении стабильного развития национальной экономики, создана производственная функция – метод определяющий норму и степень зависимости экономического развития от производственных факторов. На основании эконометрических моделей предложены альтернативные темпы развития национальной экономики в будущем.

Степень применения и экономическая эффективность: созданные в диссертации эконометрические модели и способы анализа применяются в разработке альтернативных направлений экономического развития и в регулировании накопления со стороны государства, в развитии научных исследований в этой области, в преподавании предметов «Эконометрика» и «Статистика» на экономических институтах и факультетах. Эффективность научных разработок достигается за счёт оптимального использования макро и микроуровня ресурсов. Методические рекомендации и модели частично применяются в Центре эффективной экономической политики при Министерстве макроэкономики Республики Узбекистан.

Область применения: основные научные результаты и положения диссертации предложены для широкого применения в Министерство макроэкономики, его областным отделам, Центру эффективной экономической политики при Министерстве макроэкономики Республики Узбекистан.

RESUME

of dissertation of Qobilov Alisher Urinovich on theme *“Modeling the regulation process of economic growth and savings”* for getting the degree of candidate of Economic sciences on speciality 08.00.06 – “Econometrics and statistics”.

Key words: Econometrics models, economic growth, savings, prognoze, regulation, statistic analyse.

Research objects. The Republic of Uzbekistan’s economic growth and savings as well as their main agro-economic and social economic processes and effecting factors have been taken as objects of the research.

Objectives of the research. In providing the stead development of national economy, working out the economic growth and the theories, practices and econometric models of savings control process is the objective of the research.

Research method. Theoretical discussion, scientific abstraction, logical and comparative analysis, mathematics and statistical methods.

Derived results and their innovativeness. While the market economy in our country has been forming, faction of theoretical, methodical and econometric models of economic growth and savings control process was developed. For example, in the liberatization of economic growth and savings circumstances, specific characteristics and principles of regulation processes of national economy have been proved; the methods of state’s intervention in market economy and its effectiveness in Uzbekistan as well as complex methods of economic growth and savings regulation have been developed; using econometric models in regulation of economic growth and savings have demonstrated. Some methods recommended in developing multi factorial econometric models, testing their stability and providing their strength; statistical analysis of dynamics of Uzbek national economy’s main macroeconomic rates and econometric models of their structural changes have been worked out; forecasting models of economic growth trends and increasing savings as well as forecasting models of dynamic structural changes are recommended.

Practical meaning of investigation: created economical models reconciling in searching important find degrees on ensuring stable developing national economy: created industrialfunction – method determining guota and degree dependence to economical development from industrial factors, searched absolute and relative strength. In virtue of economical models offered alternative growth rates of development of national economy in the future.

Degree of employing and economical efficiency: created on dissertation of scientific econometrical models and methods are effective on working out alternative direction of economic development and regulation of fund from side of state, on developing of scientific investigation in this sphere, on teaching subjects “Econometric” and “Statistics” at economical institutes and faculties. Effect of scientific work outs achieving at the expense of optimal using of macro and micro degree of resources. Methodical recommendation and models are partial using in Center of effective economical politics under Ministry of Macroeconomy of the Republic of Uzbekistan.

Sphere of using: fundamental results and totals of dissertation are offered for wider using in the Ministry of macroeconomy, for its regional departaments, Center of effective economical politics under Ministry of Macroeconomy of the Republic of Uzbekistan.

Қоғоз бичими	1,2 б.т.
Босишга рухсат этилди	04.09.2004 й.
Тиражи	100 нусха
Буюртма №	298

Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети
«ТАЛАБА» янги ахборот технологиялари марказининг
«RISO» кўчириш техникасида чоп этилди

Тошкент, Ўзбекистон
шоҳкўчаси, 49 -- уй
e – mail: talaba@tsue.uz